

КЛЮЧОВІ ПИТАННЯ АДАПТАЦІЇ СПАДКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

КУХАРЄВ Олександр Євгенович - кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ, доцент кафедри
цивільного права та процесу

УДК 347.65/.68 : 340.137

В статье исследуются особенности адаптации наследственного законодательства Украины к законодательству стран Европейского Союза. Обосновано два основных направления такой адаптации: определение наследственного статуса постмортальных детей наследодателя и расширение договорных конструкций в сфере наследственного права.

Ключевые слова: наследование, наследственные отношения, наследник, наследодатель, завещание, адаптация законодательства, Европейский Союз.

Постановка проблеми

З моменту набуття незалежності України магістральним напрямом її зовнішньої політики було визначено курс на європейську інтеграцію, що передбачає адаптацію законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу (далі за текстом – ЄС).

Слід відзначити, що в Україні існує розвинута нормативна база стосовно проведення адаптації національного законодавства до законодавства країн ЄС. У цьому аспекті слід назвати: Концепцію адаптації законодавства України до законодавства ЄС, схвалену постановою Кабінету Міністрів України від 16.08.1999 р. № 1496; Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС, схвалену Законом України від 21.11.2002 р. № 228-IV; Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС, затверджену Законом України від 18.03.2004 р.

Із ратифікацією 16.09.2014 р. Угоди між Україною та ЄС процес євроінтеграції нашої держави перейшов у практичну фазу.

Адаптація законодавства України до законодавства ЄС – це поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства ЄС. Складність дослідження даної тематики пов'язана з тим, що адаптація законодавства – це не разовий акт, а спланована послідовність взаємопов'язаних дій щодо зміни існуючого правопорядку, кожна ланка якої логічно пов'язана з іншими елементами, що разом формують програму саморозвитку правової системи держави. Тому, вирішуючи завдання стосовно адаптації законодавства, держава як відповідно автономна система фактично визначає свій шлях розвитку. Процеси адаптації є проявом динамічного – на відміну від «звичайного» умовно статистичного, еволюційного – виміру права, способом реалізації ще однієї (на додаток до основної – регулюючої) функції права, а саме – його модернізуючої функції, що актуалізувалась на новому витку суспільного прогресу і з новою силою [1, с. 123].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання проведення адаптації українського законодавства до законодавства країн ЄС достатньо детально висвітлювалися у науковій літературі. Але предмет досліджень робіт з цього напрямку був сфокусований переважно на загальних, теоретичних аспектах

адаптації (О. Л. Євлевська [1], І. Яков'юк [2], О. В. Волошенюк [3], О. І. Миколенко [4]), або безпосередньо адаптації саме цивільного законодавства України (Н. С. Кузнєцова [5], А. С. Довгерт [6], Є. О. Харитонов [7]).

При цьому наукових розвідок, присвячених адаптації українського спадкового законодавства до законодавства країн ЄС, останнім часом не проводилося. Хоча є всі підстави констатувати актуалізацію вказаної тематики у зв'язку із значним зростанням обсягу транскордонного переміщення капіталу, інтенсивним здійсненням міждержавного переміщення осіб, що передбачає збільшення приватноправових відносин за участю іноземного елемента. Додамо до цього численні випадки смерті громадян України на території інших держав, знаходження нерухомого спадкового майна за межами юрисдикції України в інших країнах.

Метою даної статті є визначення основних напрямів проведення адаптації спадкового законодавства України до законодавства країн ЄС.

Виклад основного матеріалу

Наявність іноземного елемента у міжнародних спадкових правовідносинах зумовлюється передусім такими чинниками:

- а) іноземним громадянством спадкодавця, який постійно проживав на території даної держави;
- б) перебування спадкового майна (нерухомість, транспортні засоби, банківські вклади тощо) на території іншої держави;
- в) тим фактом, що спадкодавець останнім часом постійно проживав на території іншої держави.

Ці та інші обставини ставлять перед спадкоємцями, органами нотаріату та судами безліч питань, вирішення яких ускладнюється через розбіжності у матеріально-правовому регулюванні спадкових відносин у різних юрисдикціях [8, с. 154].

В аспекті предмета дослідження даної роботи має бути відзначено прийняття Європейським парламентом і Радою 04.07.2012 р. Регламенту № 650/2012 про юрисдикцію, застосовуване право, визнання і виконання рішень, прийняття і виконання автентичних

інструментів з питань спадкування та створення Європейського свідоцтва про спадкування (так званий Регламент «Рим IV») [9], що є важливим засобом впорядкування колізійних правил у сфері спадкування, в тому числі правил щодо погашення боргів спадкодавця. Регламент набув чинності на двадцятий день від дати його офіційного опублікування і застосовується до процедури спадкування осіб, померлих після 17.08.2015 р. Відповідно до п. 9 преамбули Регламенту, сфера його дії повинна поширюватися на всі цивільно-правові аспекти спадкування, а саме на будь-який спосіб передавання майна, прав і обов'язків унаслідок смерті, як щодо добровільної передачі на підставі розпорядження на випадок смерті, так і щодо передачі у рамках спадкування без заповіту – *ab intestate*. Водночас, цей документ не поширюється на питання оподаткування, що належать до сфери публічного права.

При цьому адаптацію національного законодавства, його вдосконалення слід відрізнити від механічного запозичення певних правових конструкцій та навіть цілих правових інститутів із зарубіжних правопорядків. Слід враховувати, що традиції цивільно-правового регулювання важливо сприймати при вивченні будь-якого цивільно-правового інституту. Ось чому неприпустимо включати до цивільного законодавства конструкції та традиції, зародження і розвиток яких нам не зовсім відомі і не повною мірою з'ясовані [10, с. 309, 310]. Це особливо рельєфно простежується саме у спадковому праві, оскільки останнє надзвичайно тісно пов'язане із відносинами шлюбу, сім'ї, споріднення, що значно зближує спадкове право із сімейним. Крім того, на розвиток спадкового законодавства істотно впливають національні традиції, звичаї, а також моральні уявлення про формування кола спадкоємців та порядок розподілу між ними спадщини.

Стійка тенденція останніх років запровадження до національного законодавства зарубіжних правових інститутів та конструкцій обумовлює проведення глибоких наукових досліджень, які б дозволили адаптувати їх до українських реалій. Крім того, практика застосування тієї чи іншої конструкції в країнах загального права є неоднаковою залеж-

но від конкретної юрисдикції, що не завжди враховується правознавцями, які посилаються на досвід однієї країни. Складність полягає в тому, що запозичуються переважно конструкції, які не мають законодавчого закріплення та наукового обґрунтування.

У цьому аспекті слід назвати відомий та досить поширений в країнах загального права інститут трасту, який пропонується поширити на спадкове право шляхом запровадження в національне законодавство заповідального трасту. Утім чужорідність такої конструкції проявляється в тому, що у країнах загального права діє особливий порядок переходу спадщини, відмінний від концепції універсального правонаступництва, що є «візитною карткою» системи романо-германського права. Йдеться, по суті, про ліквідацію спадщини за участю спеціального суб'єкта особистого представника (personal representative), який виявляє та збирає майно спадкодавця, сплачує його борги та належні податки, мита, вчиняє інші дії, пов'язані з управлінням майном. У свою чергу, застосування механізму управління спадщиною шляхом укладення відповідного договору є ефективним засобом збереження спадкового майна та повною мірою відповідає позитивному праву, не порушуючи концепції універсального правонаступництва.

На нашу думку, адаптація спадкового законодавства України до законодавства країн ЄС має проводитися у двох напрямках.

Перший стосується **визначення спадково-правового статусу дітей спадкодавця, не лише народжених, а й зачатих після відкриття спадщини** («постмортальних дітей», від лат. *post mortem* – посмертний).

При визначенні спадкоємців законодавець намагається віднайти оптимальний баланс між необхідністю забезпечення найближчих родичів спадкодавця, членів сім'ї та врахуванням його припустимої волі, яка не була виражена в заповіті в силу певних обставин. Не викликає сумніву, що такий підхід, незважаючи на свій консерватизм, має враховувати і досягнення сучасної медичної науки. Йдеться про те, що за межами нормативного регулювання залишився спадково-правовий статус особи, не тільки народженої, а й зачатої після смерті спадкодавця із

застосуванням допоміжних репродуктивних технологій (далі за текстом – ДРТ). Іншими словами, можливість спадкування особами, зачатими після відкриття спадщини, за українським законодавством виключається. Новітні високорозвинені наукові технології дають підставу по-іншому розглядати проблему зачаття дитини після смерті її батьків. Крім того, природні катаклізми, техногенні катастрофи, широке поширення онкологічних захворювань, численні зони бойових дій тягнуть велику кількість смертей осіб, які перебували у репродуктивному віці. Заморожені гамети здатні зберігатися у відповідних умовах досить тривалий час, а тому зачаття дитини, народженої за допомогою їх подальшого використання, цілком може відбуватися після смерті спадкодавця. У 1980 р. був описаний перший випадок не лише посмертного народження, а й посмертного відібрання репродуктивного матеріалу [11, с. 479], що означало «посмертну (постмортальну) репродукція», тобто народження дитини після смерті будь-якого з батьків. Історично цей феномен характеризував зачаття дитини обома батьками, але народження її вже після смерті батька. Зараз виконується посмертне зачаття з використанням криоконсервованих сперми і ембріонів. Проте, оскільки ДРТ прогресують, стало можливим отримати певну кількість спермій від недавно померлого чоловіка для подальшого використання в програмах запліднення *in vitro*. Ця методика отримала назву «посмертне отримання сперми» і має тенденцію до зростання [12].

Таким чином, розвиток наукових технологій дозволяє здійснити два варіанти посмертної репродукції: використання криоконсервованої сперми, що була взята за життя спадкодавця, та вилучення сперми з вже померлої особи.

Законодавствами низки європейських країн регулюються питання спадкування особами, народженими внаслідок посмертної репродукції. Так, ст. 9.2 Закону Іспанії про допоміжні методи репродукції людини № 14/2006 від 26.05.2006 р. надає можливість використання репродуктивного матеріалу протягом дванадцяти місяців після смерті чоловіка для запліднення його дружини з юридичними наслідками, що випливають із

сімейного походження. Використання репродуктивного матеріалу після смерті можливо за умови надання чоловіком згоди на це в спеціальному документі, заповіті або інструкції. Таке право надається також чоловікам, які не перебувають у шлюбі. Для врегулювання правового статусу майбутніх ембріонів вони розглядаються як насцитуруси [13, р. 7, 8], тобто зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті (від лат. nasciturus – плід во чреві матері).

Відповідно до § 2101 Німецького цивільного укладення, у разі призначення спадкоємцем особи, не зачатої на момент відкриття спадщини, слід вважати, що вона є додатковим спадкоємцем, якщо не доведене інше. Якщо ж волі спадкодавця не відповідає необхідність існування додаткових спадкоємців, то таке призначення є недійсним. До народження дитини, зачатої після смерті спадкодавця, основними спадкоємцями визнаються спадкоємці за законом (§ 2105 Німецького цивільного укладення) [14, с. 655, 656].

Доцільність визнання спадкових прав за особами, не лише народженими, а й зачатими після відкриття спадщини, зумовлюється двома чинниками. По-перше, це реалізація принципу свободи заповіту, до змісту якого включають, серед іншого, і право заповідача призначити спадкоємцем будь-яку особу, як ту, що входить до кола спадкоємців, так і будь-яку іншу фізичну та юридичну особу [15, с. 94]. По-друге, надання спадкодавцем згоди на посмертну репродукцію є всі підстави розглядати як здійснення останнім особистого немайнового права на репродуктивний вибір.

Водночас визнання спадкоємцями постмортальних дітей та, відповідно, вдосконалення національного законодавства у цьому напрямку має здійснюватися з урахуванням певних умов, зважаючи на необхідність забезпечення прав та інтересів інших учасників спадкових правовідносин (спадкоємців, кредиторів, відказоодержувачів) і стабільності майнового обороту. До таких умов слід віднести:

1) строк, протягом якого може бути проведено штучне запліднення із застосуванням ДРТ, має становити шість місяців з дня відкриття спадщини, оскільки відповідає строку, встановленому для її прийняття;

2) виражене у заповіті відповідне волевиявлення спадкодавця. Тобто визнання таких осіб спадкоємцями, враховуючи їх зачаття вже після відкриття спадщини, має здійснюватися лише за волею спадкодавця. У протилежному випадку запропонована новація може стати благодатним ґрунтом для численних зловживань з боку інших учасників правовідносин. Наприклад, дружина спадкодавця, маючи на меті зменшення спадкових часток дітей померлого від першого шлюбу, вдається до штучного запліднення з генетичного матеріалу спадкодавця вже після його смерті.

На нашу думку, з метою визнання правового статусу постмортальних дітей спадкодавця, ст. 1222 ЦК України потребує змін шляхом внесення до її змісту пункту, викладеного наступним чином:

«Спадкоємцем за заповітом може бути особа, зачата протягом шести місяців з часу відкриття спадщини внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій з генетичного матеріалу спадкодавця».

Другий напрям адаптації українського законодавства із законодавством ЄС має стосуватися **розширення кола договірних конструкцій у сфері спадкового права.**

Слід врахувати, що європейське законодавство ілюструє стійку тенденцію до розширення свободи заповіту шляхом зменшення прав обов'язкових спадкоємців. У цьому аспекті показовими є зміни, внесені до Німецького цивільного укладення у 2010 р., згідно з якими було збільшене коло підстав для позбавлення спадкоємця права на обов'язкову частку у спадщині (§ 2333); обмежене право спадкоємця на збільшення обов'язкової частки у спадщині, якщо спадкодавець вчинив дарування на користь третьої особи (§ 2325), а також розширені права спадкоємця за заповітом на відстрочення відшкодування вартості обов'язкової частки (§ 2331a). При цьому рішення про відстрочення відшкодування вартості обов'язкової частки у спадщині приймається судом із спадкових справ [14, с. 703].

Відповідно до ст. 1056 ЦК Іспанії з метою збереження бізнесу, цілісності підприємства, збереження контролю над капіталом корпорації або їх груп, обов'язкова частка у спад-

щині може бути сплачена готівкою. Якщо готівки не вистачає, платіж може бути відкладений на строк, що не перевищує 5 років з дня смерті спадкодавця [16, р. 173].

Зважаючи на склад спадкової маси та коло спадкоємців, доцільним є запровадження до цивільного законодавства України **договору про відмову від обов'язкової частки у спадщині**. Сторонами запропонованого договору є власник майна (майбутній спадкодавець) та особа, яка на момент його укладення має право на обов'язкову частку у спадщині в силу непрацездатності (за віком або станом здоров'я). Така домовленість має на меті виплатити вказаній особі певну грошову суму за життя спадкодавця з тим, щоб після відкриття спадщини зазначений спадкоємець не закликався до спадкування в порядку ст. 1241 ЦК України та не претендував на отримання спадщини. Договір про відмову від обов'язкової частки у спадщині не лише забезпечить цілісність окремих об'єктів спадкового правонаступництва, а й дозволить уникнути спорів між спадкоємцями після відкриття спадщини. Крім того, обов'язковий спадкоємець буде забезпечений певним грошовим утриманням за життя спадкодавця, розмір якого визначатиметься з урахуванням домовленості між сторонами, а не виходячи з імперативного припису ст. 1241 ЦК України.

Договір про відмову від обов'язкової частки у спадщині має певну схожість із відступним як підставою припинення зобов'язання. Так, згідно зі ст. 600 ЦК України зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо). Сплата визначеної договором про відмову від обов'язкової частки у спадщині грошової суми припинить існування права, але на майбутнє, адже до відкриття спадщини право на обов'язкову частку не виникає. За таких обставин особа, наділена правом на обов'язкову частку у спадщині, не закатиметься до спадкування після смерті спадкодавця (іншої сторони за договором), а тому положення ст. 1241 ЦК України, в тому числі в частині зменшення судом розміру обов'язкової частки у спадщині, до таких правовідносин застосовуватися не буде. Відтак нормативна модель договору

про відмову від обов'язкової частки у спадщині паралізує дію ст. 1241 ЦК України.

Крім цього, розширення договірних конструкцій у спадковому праві України може здійснюватися шляхом запровадження такого договору, як **дарування в рахунок спадкової частки**, що широко застосовується в європейських країнах. У § 2301 Німецького цивільного укладення окремо регулюється обіцянка дарування на випадок смерті, під якою розуміється обіцянка дарування майна під умовою, що обдарований переживе дарувальника та підпаде під дію правил про розпорядження на випадок смерті.

Австрійське цивільне законодавство містить дві статті, що регулюють дарування на випадок смерті. Відповідно до § 603 ЦК Австрії *mortis causa donatio* може розглядатися як договір дарування або як заповідальне розпорядження. У свою чергу в § 956 ЦК Австрії, що має назву «Дарування на випадок смерті», визначено, що дарування, виконання якого здійснюється після смерті дарувальника, є дійсне як заповідальний відказ за умови дотримання необхідних формальностей. Як договір дарування, воно розглядається лише тоді, коли обдарований прийняв дар, дарувальник відмовився від права відкликати дарування та видав обдарованому письмовий власноруч підписаний документ [17, с. 109, 170].

Запровадження договору дарування в рахунок спадкової частки в українське законодавство забезпечить дотриманням спільних інтересів спадкодавця та спадкоємців та дозволить отримати потенційному спадкоємцеві певне майнове благо до відкриття спадщини у той момент, коли він цього потребує, скажімо, через необхідність вкладення обігових коштів у бізнес-проект. У свою чергу, спадкодавець може заповісти належне йому майно із відповідним зменшенням частки такого спадкоємця або взагалі позбавленням права на спадкування з метою, наприклад, недопущення дроблення певних об'єктів спадкового правонаступництва, зокрема підприємства та фермерського господарства як єдиних майнових комплексів, земельної ділянки сільськогосподарського призначення.

Як договір дарування в рахунок спадкової частки, так і договір про відмову від обов'язкової частки у спадщині, на відміну

від інших договорів у сфері спадкування, укладаються спадкодавцем за життя. Запропоновані договірні конструкції є алеаторними, що пояснюється наступним. Коло спадкоємців та склад спадщини визначаються за загальним правилом на день смерті спадкодавця. А відтак спадкоємець, який на час укладення договору був непрацездатним в силу стану здоров'я або віку, може у майбутньому не набути відповідного правового статусу (син спадкодавця став повнолітнім, у зв'язку із одужанням батько спадкодавця не є інвалідом на час відкриття спадщини). Так саме спадкодавець при даруванні в рахунок спадкової частки, не може усвідомлювати вартість спадщини саме на день своєї смерті.

Висновки

Адаптація національного спадкового законодавства до законодавства країн ЄС має проводитися з урахуванням надзвичайно тісного зв'язку спадкового права із відносинами шлюбу, сім'ї, споріднення. Крім того, на розвиток спадкового законодавства істотно впливають національні традиції, звичаї, а також моральні уявлення про формування кола спадкоємців та порядок розподілу між ними спадщини.

У роботі окреслено два основних напрями адаптації українського спадкового законодавства до законодавства країн ЄС. Перший стосується визначення спадково-правового статусу дітей спадкодавця, не лише народжених, а й зачатих після відкриття спадщини, який пропонується іменувати «постмортальні діти» (від лат. *post mortem* – посмертний). З метою визнання правового статусу постмортальних дітей спадкодавця, пропонується вдосконалити національне цивільне законодавство шляхом внесення до ст. 1222 ЦК України пункту такого змісту:

«Спадкоємцем за заповітом може бути особа, зачата протягом шести місяців з часу відкриття спадщини внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій з генетичного матеріалу спадкодавця».

Другий напрям адаптації українського законодавства до законодавства країн ЄС пов'язаний із розширенням кола договірних конструкцій у сфері спадкового права. Зважаючи на склад спадкової маси та коло

спадкоємців, доцільним є запровадження до цивільного законодавства України договору про відмову від обов'язкової частки у спадщині, а також договору дарування в рахунок спадкової частки.

Література

1. Євглевська О. Л. Адаптація законодавства як умова майбутнього членства України в Європейському Союзі. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. наук. праць. 2009. Вип. 17. С. 118–129.

2. Яковюк І. Адаптація і гармонізація законодавства в умовах інтеграції: проблема співвідношення. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 29–42.

3. Волошенюк О. В. Гармонізація та уніфікація законодавства як форми зближення правової системи. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Ч. 4. С. 3–7.

4. Миколенко О. І. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу як соціально-правове явище. *Правова держава*. 2016. Вип. 22. С. 151–156.

5. Кузнєцова Н. С. Проблеми відповідності цивільного законодавства України стандартам європейського права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1–2. С. 66–69.

6. Довгерт А. С. Сучасна гармонізація доктрин, кодексів та інших законів з цивільного права у країнах ЄС. *Тенденції розвитку цивільного права у країнах Європи*. Інформаційні матеріали. Київ: ТОВ «Білоцерківдрук», 2018. С. 13–20.

7. Харитонов Є. О. Методологічні засади дослідження проблем правової адаптації України до внутрішнього ринку ЄС. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 232–270.

8. Кисіль В. Спадкові відносини в сучасному міжнародному приватному праві. *Право України*. 2013. № 7. С. 154–182.

9. Regulation (EU) № 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012R0650> (Last accessed: 07.02.2018).

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються особливості адаптації спадкового законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу. Обґрунтовано два основних напрями такої адаптації: визначення спадкового статусу постмортальних дітей спадкодавця та розширення договірних конструкцій у сфері спадкового права.

Ключові слова: спадкування, спадкові правовідносини, спадкоємець, спадкодавець, заповіт, адаптація законодавства, Європейський Союз.

SUMMARY

The article deals with the peculiarities of adaptation of Ukraine's inheritance legislation to legislation of the European Union countries. It is emphasised that the adaptation of national inheritance legislation to the European Union legislation should be carried out taking into account extremely close connection of the inheritance law with marital, family, kinship relationships. In addition, the development of inheritance legislation is significantly influenced by national traditions, customs, as well as moral ideas about the formation of heirs circle and the order of inheritance distribution between them.

The paper outlines two main directions of adaptation of Ukrainian inheritance legislation to the European Union legislation. The first direction defines succession and legal status of a testator's children, not only born but conceived after succession commencement, who are proposed to be called "post-mortem children" (from Latin word post mortem – posthumous). In order to recognize the legal status of post-mortem children of a testator, it is proposed to improve the national civil legislation by enshrining the legal possibility of inheritance by such persons under two conditions: conceiving of an heir with the help of reproductive technologies using genetic material of a testator within six months from the date of succession commencement; appointment of such a person as a legatee, i.e. according to testator's consent to conceive a child after his death.

The second direction of adaptation of Ukrainian legislation to the European Union legislation is connected with broadening the range of contractual structures in inheritance field. Taking into account the content of succession mass and circle of heirs, it is proposed to introduce an agreement for renunciation of compulsory portion of inheritance and donation agreement for hereditary share, known to foreign legal orders, to the Civil legislation of Ukraine

Keywords: inheritance, inheritance relationship, heir, testator, will, legislation adaptation, European Union.

10. Щенникова Л. В. Цивилистика как предмет научного исследования. *Методологические проблемы цивилистических исследований: Сборник научных статей. Ежегодник. Вып. 2. 2017 / Отв. ред. А. В. Габов, В. Г. Голубцов, О. А. Кузнецова. Москва: Статут, 2017. С. 306–312.*

11. Рубець І. Проблеми правового регулювання посмертних репродуктивних програм. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників VII Міжнародного «круглого столу» (Львів, 9–10 грудня 2011 року). Львів: Галицький друкар, 2012. С. 479–489.*

12. Дахно Ф. В. Допоміжні репродуктивні технології і проблеми постмортальної (посмертної) репродукції. *Жіночий лікар. 2009. № 2. URL: <http://z-l.com.ua/ua/article/281> (дата звернення 20.01.2018).*

13. Lapuente Sergio Cámara. New Developments in Spanish Succession Law. *Electronic Journal of Comparative Law. 2010. Vol. 14.2. P. 1–35. URL: <http://www.ejcl.org> (Last accessed: 12.06.2018).*

14. Гражданское уложение Германии : Вводный закон к Гражданскому уложению = Bürgerliches Gesetzbuch Deutschlands mit Einführungsgesetz ; пер. с нем. / [В. Бергманн, введ., сост.]; науч. ред. Т. Ф. Яковлева. – 4-е изд., перераб. Москва: Инфотропик Медиа, 2015. 888 с.

15. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.

16. Spanish Civil Code, approved by Royal Decree of July 24, 1889. Ministerio De Justicia, 2009. 302 p.

17. Всеобщий гражданский кодекс Австрии / пер. с нем. [Маслов С. С.]. Москва: Инфотропик Медиа, 2011. 272 с.